

§ 1. МОВА — НАЙВАЖЛИВІШИЙ ЗАСІБ СПІЛКУВАННЯ, ПІЗНАННЯ І ВПЛИВУ

СПОСТЕРЕЖЕННЯ

А. Проведіть дослідження, зробивши такі кроки.

Крок 1. Прочитайте речення й визначте, якою частиною мови є кожне слово. Котажна мартинка пронутивила бунадцять стуранок.

- Усі слова цього речення вигадані, їх немає в словниках, проте вам, напевно, вдалося впоратися із завданням. Поміркуйте, за якими ознаками ви змогли визначити, до якої частини мови належать слова.

Крок 2. Прочитайте набір слів.

Урок, фізкультура, математика, о, а, закінчуватися, починатися, опівдні, десятий.

- Якби з цих слів ви утворили речення, то про що в ньому йшлося б?

Крок 3. Якої з трьох ілюстрацій стосується речення?

Нарешті ми знайшли Велику Ведмедицю!

Результат. Виконавши попередні три завдання, поміркуйте, які мовні знання треба мати, аби було легко висловлювати думки, спілкуватися, розуміти почуте й прочитане.

Б. Прочитайте текст і поміркуйте, чому мову називають *системою знаків*.

Цікаво, що українці й болгари тим самим жестом позначають абсолютно протилежні відповіді: ми, кивнувши головою, кажемо «так», а наші південні сусіди — «ні». На Мальті, висловлюючи заперечення «ні», злегка торкаються кінчиками пальців до підборіддя, повернувши кисть уперед, а у французів та італійців цей жест означає, що в людини щось болить. Так само буває із словами: у різних мовах те саме слово може мати абсолютно різні значення. Порівняйте слова в таблиці.

булка	укр. хліб із пшеничного борошна	болг. наречена
кава	укр. ароматний тонізуючий напій	япон. ріка
кабан	укр. дика чи свійська тварина	фр. хатина

Отже, слова — це своєрідні знаки: француз, почувши слово *кабан*, уявляє хатину, українець — тварину, а японець, уявить (!) — портфель.

Мова — вид знакової діяльності людини, який полягає в застосуванні усталених у певній спільноті слів для позначення предметів, понять і явищ дійсності з метою обміну інформацією та фіксації за допомогою звукозапису чи письма.

За допомогою мови ми *спілкуємося* й *пізнаємо* світ. Словом ми можемо людину розчутити, порадувати й, навпаки, засмутити, тобто за допомогою мови ми можемо на людину *впливати*.

- У попередніх класах ви вже навчилися розрізняти поняття «мова» і «мовлення». Як ви розумієте думку?

Мовлення — це мова в дії.

1. Прочитайте легенду й дайте відповідь на запитання.

Якось один вельможа, запросивши до себе гостей, поцікавився в мудреця, що на світі найкраще. Мудрець відповів:

— Найкраще у світі — це мова. За допомогою мови будують міста, розвивається культура народів. За допомогою мови ми вивчаємо науки, здобуємо знання. А ще за допомогою мови люди можуть зрозуміти одне одного, вирішувати різні питання, просити, вітати, миритися, виконувати прохання, надихати на подвиги, висловлювати радість, освідчуватися в коханні. Тому немає нічого кращого за мову.

Такі думки припали до душі присутнім. Тоді вельможа поцікавився в мудреця, що ж на світі найгірше. Мудрець відповів:

— Найгірше у світі — це мова.

Усі здивувалися такій відповіді, а мудрець пояснив:

— За допомогою мови люди засмучують і розчаровують одне одного. За допомогою мови можна обманювати, хитрувати, сваритися. Мова може зробити людей ворогами, призвести до війни, нею наказують руйнувати міста й навіть цілі держави, вона може приносити в наше життя горе й зло, принижувати, ображати. Чи може бути щось гірше за мову?!

Не всім було приємно слухати таку відповідь...

- Які слова мудреця свідчать про те, що мова є засобом: а) спілкування; б) пізнання; в) впливу?

2. Випишіть народні вислови, у яких ідеться про мову як засіб впливу. Розкрийте зміст одного з них, навівши приклад із художнього твору, історії або власного життя (*три-чотири речення*).

1. Не кидай слова на вітер. 2. Байка байкою, а борщ стигне. 3. Шабля ранить тіло, а слово — душу. 4. Від теплого слова й лід розмерзається.

3. Прокоментуйте кожен пункт пам'ятки вправного оратора.

Пам'ятка вправного оратора

1. Короткі речення.
2. Чіткий план у голові — і якомога менше на папері.
3. Факти або звернення до почуттів.
4. Оратор не енциклопедія: енциклопедія є в людини вдома.
5. Не шукайте ефектів, які не ведуть до головної мети.
6. Трибуна безжальна: людина на ній більше оголена, ніж на пляжі.
7. Пам'ятайте: що коротша промова, то менше шансів провалитися.

Навчіться переказувати текст про Демосфена так, щоб слухачам було цікаво його слухати. Скористайтеся порадами *вправи 3*.

Мабуть, найбільш яскравим прикладом того, чого може досягнути людина, є Демосфен. Його перша промова провалилася, та інакше й бути не могло: природа наділила його якостями, що були не сумісні з ораторською діяльністю. Маленький зріст, слабкий голос, погана дикція, нервові посмикування плеча... Здавалося б, дорога до трибуни для нього закрита назавжди. Але Демосфен не опустил рук: щодня він приходив на берег моря й, набравши в рот каміння, відпрацьовував дикцію. При кожному неправильному положенні язика каміння впиналося в піднебіння; говорив так голосно, щоб заглушити шум морського прибою. Аби подолати смикання тіла, підвішував до стелі меча, який щоразу при надмірному рухові колов плече. Неймовірно, але завдяки таким тренуванням Демосфен позбувся своїх недоліків і став одним із найбільш блискучих ораторів (*За Л. Зубенко*).

До речі...

Розрізняйте слова *книга* й *книжка*. Зброшурована в одне ціле й оправлена певна кількість друкованих або рукописних аркушів називається **книжкою**.

Книга — це велика за обсягом або особливо важлива за змістом книжка. Наприклад: *Серед стосів різних книжок явно вирізнялася енциклопедія — книга досвіду багатьох поколінь*.

§ 2. ЛЕКСИКОЛОГІЯ

ПОВТОРЕННЯ

- А.** Поміркуйте, чи є зв'язок між визначенням поняття «лексикологія» і значенням цього слова в грецькій мові, з якої воно походить.

Лексикологія — розділ науки про мову, що вивчає наявні в ній слова.

Lexikos — словесний, словниковий і **logos** — вчення.

- Б.** Прочитайте речення. Який із поданих нижче розборів лексичний?

За переказами, апостол Андрій спочатку проповідував у Криму, а потім по Дніпру дійшов до місця, де згодом виник славний Київ.

1) *славний* — прикметник, поч. ф. — славний, якісн., ч. р., Н. в., одн., тв. гр., повна ф., означ.

2) *славний*

3) *славний* — прикметник, багатозн., ужитий у прям. зн. «той, що має велику славу, знаменитий», загальножив., власне українське слово.

СПОСТЕРЕЖЕННЯ

- Поміркуйте й скажіть, за якими ознаками слова об'єднано у дві групи (за потреби скористайтеся довідкою). Випишіть не відомі вам слова в робочий зошит.

А

Київ, минуле, пращури, Святослав, звичаї, вивчати, собор, пам'ятка	Мелітополь, історія, архітектура, Тарас, магістрат, ера, архаїчний, прогресувати
--	--

Б

десниця, князь, печеніги, боярин, перст, рамено, ратний, єсть	хмарошкряб, ясносоколово, гуглити, юзер, забанити, хештег, блютуз, онлайн
---	---

В

околиця, будинок, непередбачений, чергувати, добірний, сонячний, човен, поважний	інфінітив, котяра, п'ятякати, ведмежатко, асимілювати, суспільно-політичний, возвелічений
--	---

Г

стежка, господар, картопля, гарний, півень, парубок, вогнище	плай, газда, бараболя, файний, когут, легінь, ватра
--	---

Довідка: загальнонародні й діалектні слова; застарілі слова й неологізми; загально-вживані й стилістично забарвлені слова; власне українські й запозичені слова.

1. Прочитайте текст. Знайдіть у кожному реченні слова, ужиті в переносному значенні, назвіть їх.

Сонце сіло. Землю обняла тиха ніч. Небо розгорнуло намет свій — синій, широкий, глибокий. Зорі, мов малі діти, видивлялися з нього своїми блискучими очима. Місяць плив по небу, розливаючи білуватий світ, котрий мішався з вечірніми померками. Безжурно він дивився на гори, долини, на втихаюче місто (*Панас Мирний*).

- Поміркуйте, що втратив би текст, якби всі слова, ужиті в переносному значенні, замінили на їхні відповідники з прямим значенням.

2. Прочитайте слова. Випишіть архаїзми й доберіть до них сучасні відповідники.

Поміщик, князь, перст, повіт, очіпок, гетьман, уста, глаголити, хорунжий, кріпак, ратуша, вельможа, аероплан, кожум'яка, печеніги, чумак, чоло.

3. Підкресліть першу букву кожного виписаного слова. З них має вийти назва птаха, що гніздиться в Поліссі й інших регіонах України.

3. Прочитайте два тексти з однаковим змістом, де не повторюється жодна з повнозначних частин мови, і виконайте завдання.

Текст 1. Ішов мисливець лісом. Побачив на гілці білку. Скинув із плеча рушницю й націлівсь *у/вись*. Білка — скік! — та й визирає здаля з віття. Він мерщій *у/слід* — звірятко ще далі. Мисливець поспішив навпростець через кущі, та тільки й бачив пустунку. Огледівся — навколо хаща. Раптом — гвалт! — угруз у яму. А білка *з/гори*: ках-ках (*О. Пономарів*).

Текст 2. Простував ловець гаєм. Уздрів на галузці вівірку. Зняв із рамена гвинтівку й направив *до/гори*. Вівірка — плиг! — і виглядає оддалік із гілля. Той хутчій слідом — тваринка знову *в/далеч*. Ловець поквалівся прямцем крізь чагарі, а її, капосниці, і слід пропав. Подивився — кругом гуща́вина. Зненацька — ой леле! — застряв у виб'їні. А вівірка *з/верху*: ха-ха (*А. Матвієнко*).

- А. Доведіть, що синоніми можуть мати однакове значення, а можуть бути близькими за значенням (мати різні відтінки). Проілюструйте свої думки прикладами з наведених текстів.
- Б. Який текст, на вашу думку, колоритніший? Чому ви так вважаєте?
- В. Яке з виділених слів треба написати окремо? Чому?

До речі...

1934 року в Парижі на лінгвістичному конгресі провідні фахівці світу визнали українську мову третьою з-поміж усіх мов світу (після французької та фарсі). Переможців визначали за різними критеріями: милозвучність, синтаксична гнучкість, лексичні можливості... Саме синонімічне багатство української мови є однією з її прикметних ознак. Скажімо, дієслово *бити* має аж 45 синонімів! А скільки віршів побудовано на цьому мовному багатстві...

Балакуни

Будував Базіка дім —
сім дверей і вікон сім.
Торохтій допомагав:
язиком дошки тесав.
Метушився Пустомеля:
— Скоро будуть стіни й стеля.
Говорун клав на словах
з жерсті цинкової дах.

І Пятякало не плакав:
— Я усе покрию лаком.
Балакун все щецетав,
нахвалявся, обіцяв
для гостей спекти в печі
пиріжки та калачі.
В дім без вікон, без дверей
Лепетун скликав гостей.

О. Сенатович